

הופעתו של המונותיאזם

הבנות והאם היהודיה

בפרשת וארא מתגלה הקב"ה למשה, ובעצם לאנושות כולה. תקופה חדשה עתידה להתחיל עם יציאת מצרים, שפירושה הופעת המונותיאזם על במת ההיסטוריה העולמית, ולידתה של האומה הישראלית. האומה נוצרה וגדלה במאבק עם האלילות. לאחר דודות רבים היא הפכה לאם, ולה שתי בנות, הנצרות והאיסלאם. זאת המשפחה המונותיאסטית שכבשה לאורכם של אלפי שנים, יותר מחצי עולם.

האמנם המונותיאזם ניצח?

המונותיאזם כבש, האמנם המונותיאזם ניצח? כדי לענות על שאלה זאת, יש לדעתי לענות על שאלה קודמת הנוגעת ליחסים הפנים-משפחתיים, שיכולים ללמד אותנו רבות על המשפחה המונותיאסטית. הרבה יש לומר על המריבות בין הבנות, מאז ועד היום. כאן ועכשיו רוצה אני להתייחס רק להיבט אחר, ליחס האדיפלי שגילו הבנות ביחסם אל האם הזקנה.

ביחסם אל האם בחרו שתי הבנות בטקטיקות שונות. הנצרות נלחמה ביהדות על ידי טענת ה"ביטול". מאז פאולוס, היא קבעה שהמשיח הנוצרי ביטל את המחוייבות לתורה ולמצוות. ה"ברית החדשה" נבנתה כקומה שנייה מעל ל"ברית הישנה", שהושפלה, אך למרות זאת נשתמרה. זרמים שונים בנצרות נלחמו כנגד הנוכחות היהודית בכתבי הקודש, אך הם לא הצליחו. ההיסטוריה של היהדות בארצות הנצרות הייתה טרגית, ולמרות זאת הכנסיה האנטי-יהודית שמרה כאחד מנכסיה את המקרא, את כתבי הקודש העבריים. הכנסיה פרשה אותם בהתאם למטרותיה, אך הם שרדו בתוכה, פסיביים ואילמים. קולו של המקרא התחיל להישמע שוב אחרי הרפורמציה, בייחוד אצל קבוצות נוצריות אבנגליסטיות, הידועות בשם שהפך לכינוי גנאי: "פונדמנטליסטים".

כמה מאות שנים מאוחר יותר מופיע האיסלאם, והוא נקט בטקטיקה שונה לחלוטין, טקטיקה של 'השתקה' ו'טענת זיוף'. אכן, יש ביחס האיסלאם למקרא שני היבטים שונים. מצד אחד, קרבה והסתמכות על המקרא ואף על המסורת המאוחרת. ההלכה האיסלמית שאלה יסודות לא מועטים מההלכה היהודית. ה'השתקה' חתכה את הקשר אל השורשים היהודיים הקושרים אותו אל המסורת היהודית, המקראית ובמידה רבה אף התלמודית. מצד שני, קיימות אי-התאמות רבות בין הקוראן לבין המקרא, הבולטות אף בקריאה שטחית. פתרון החכמים המוסלמים היתה 'הזיוף': היהודים זייפו את ההיסטוריה ואת הכתובים.

המקרא המצוי בידי היהודים היום, טוענת טקטיקה זאת, אינו זהה עם כתבי הקודש האורייגנליים. הקוראן הוא הטקסט הקדוש האמיתי. פרט אחד יכול להדגים את הכלל כולו: המסורת המוסלמית הפכה את עקידת יצחק לעקידת ישמעאל. אכן, התיאולוגיה המוסלמית ניסתה לשחזר את ההיסטוריה ולהפוך את הקוראן למסורת קדומה שהיהודים זייפו, ומהזיוף הזה נולדה התורה. בני ישמעאל שמרו על המסורת האמיתית.

לפנינו אכן שתי טקטיקות שונות בהתייחסות לשורשים היהודיים של המונותאיזם. ההגות היהודית התמודדה עם גישות אלו. ניתן לסכם אותה בניסוחיו של הרמב"ם על האמונה באמיתות התורה, בשניים מי"ג העיקרים שקבע. ננסה לנסח זאת בנוסח הפופולרי והלא-מדויק שבשיר הקלאסי "יגדל". העיקר השמיני מגן על האותנטיות של "תורת אמת", כתבי הקודש שבידנו: "תֹּרַת אֱמֶת נָתַן לְעַמּוֹ אֵל, עַל יַד נְבִיאָו נִאֲמָן בִּיתוֹ", וזאת כנגד טענות זיוף התורה. העיקר התשיעי, לעומת זאת, מורה שהתורה שבידינו נצחית היא: "לֹא יִחַלֵּף הָאֵל וְלֹא יִמִּיר דָּתוֹ, לְעוֹלָמִים לְוָלְתוֹ", כנגד אמונתה של הנצרות.

הקואליציה הדתית

במשך הדורות, הצביעו רבים מחכמי ישראל על הדמיון הרב הקיים בין היהדות והאיסלאם מבחינה תיאולוגית. זה לא בדיוק נכון. דמות הא-ל היהודית שונה באופן רדיקלי מדמות הא-ל המוסלמית. הקב"ה מלווה, במסורת היהודית בשתי מידות: דין וחסד, או בלשון אחרת: רצון ואהבה. במידה מסוימת התפצלו מידות אלו בין הנצרות לבין האיסלאם. ולמרות זאת הייתה קיימת בימי הביניים מעין קואליציה פילוסופית איסלמית-יהודית כנגד תורת השילוש הנוצרית. מאבק זה בא לידי ביטוי ב"תורת התוארים" של הא-ל, תחום עקרוני בפילוסופיה של ימי הביניים. משותף היה גם המאבק ב'אֶנְקִינְצִיָה' דהיינו באמונה שהאל הפך בשר בדמותו של ישו. בולטת יותר, הייתה המלחמה כנגד אומנות שלא היססה לתאר את הא-ל תיאור אנושי. אכן, הקרבה התיאולוגית הייתה רבה, והיהדות והאיסלאם היו מודעים לה. והנה מתגלה לעינינו הפרדוקס, למרות המרחק העצום שהפריד בין היהדות מהנצרות בענייני אמונות ודעות, הרי שעם הנצרות יש ליהדות ספר משותף, המקרא. המקרא הביא נוצרים רבים במשך הדורות אל היהדות. יתירה מכך, בדורות האחרונים, "בְּשׁוּב ה' אֶת שְׂיִבַת צִיּוֹן", נשמע קולו של הספר שנדם, ואפשר לנוצרים רבים להבין את תהליך השיבה והקשר לארץ ישראל, ואף להזדהות איתה. לעומת זאת, האיסלאם, ניתק את עצמו מהמקורות היהודיים האותנטיים, ושערי ההבנה כמעט וננעלו באופן מוחלט. ביטוי בְּנִלִי בן-זמננו לכך היא השלילה הטוטלית של כל קשר יהודי אל הר הבית. על פי דרך זאת, כל ההיסטוריה שלנו היא זיוף. אם אנו מחברים זאת אל הקולות שנשמעו מהצפון בימי ביקור האפיפיור, הרי ששוב מועלית מעין האשמה קלאסית: "ישו לא היה ולא נברא, אך היהודים, שכלל לא היו בארץ, צלבו אותו".

חובת הצירוף

היחס הפנים-משפחתי מורה על כך שהמונותיאזים כבש אך לא ניצח. הוא היה אמור לאחד את האנושות, אך הוא פילג. ההוכחה המוחצת לכך מצויה במסעי הצלב ומסעי חצי-הסהר המתחדשים בימינו, אך שורשים לכך מצויים גם ביחס האדיפלי אל האם היהודיה. הרי"ד סולובייצ'יק הקדיש מאמר מופלא ל"צירוף". הצירוף הוא הזיקוק, הוצאת הפסולת, בתהליך שצורף, צורב ושורף. זאת פעולה קשה וטראומטית המוטלת על כל אדם, אך גם על כל אידיאולוגיה ואמונה, כולל אמונתנו היהודית. חובת הצירוף מוטלת על המדען, ואתו על החברה המערבית השיכורה מהצלחתה, והחייבת ללמוד שגם עבורה יש גבולות. אך היא מוטלת גם על הדת. בלעדי הצירוף איש הדת "עלול להיות לצדיק בעיני עצמו, קהה-רגשות ואף ממיט-חורבן". במאמרו "דרך התחייה", ניסח הראי"ה קוק קביעה דומה. האדם חייב להיות קשוב לא רק למדע, אלא גם לדת, לרוח. הרוח מאיר את נפש האדם באורה, אך הרוח זקוק להיטהרות, למזיגה עם הרציונליות והמוסר האנושי הפשוט: "אם שפעת האור באה בלי סלילת דרך של התרבות השכלית והמוסר הרגיל, אז אורה זו תחולל רק מחשכים". בצורה פרדוכסלית האור יביא חושך. ובהמשך מוסיף הרב קוק: "מהתפרצות האורה הרוחנית... על אדמה בלתי מעובדה, בא הצד העכור של האליליות, ועל כן הביאה לידי דמיונות כוזבים ויצרי לב רעים למאוד. ומשריגי גפן סדום זאת לא נטהרה האנושיות עד היום". לכאורה המונותיאזים ניצח, אולם רק לכאורה, שהרי פעמים רבות החוויות הדתיות שבמונותיאזים, לפי הרב קוק, מהוות תופעות "קריקטוריות, והננו רואים בהם גם עכשיו סימני רשע ועריצות, ומהות המוסר הולך ומתמסמס ונעזב מלבבם". התיקון היחס האדיפלי אל האם היא חלק ב"צירוף", אולם, זאת כנראה, דרישה אוטופית מדי.